

Ігор КОЛЯДА,

канд. істор. наук, доцент

доктор істор. наук,

Микола ВИГОВСЬКИЙ,

НПУ імені М.П. Драгоманова,

Юрій ВОЙЦЕХОВСЬКИЙ,

Інститут педагогіки АПН України

КРИМСЬКЕ ХАНСТВО У XVIII СТ.

Мета уроку:

— охарактеризувати особливості суспільно-політичного устрою та соціально-економічного та культурного розвитку Кримського ханства, етапи його приєднання до Російської імперії;

— сформувати вміння аналізувати історичні події та факти, користуватись історичною картою, визначати історичні поняття, співвідносити події в Україні з подіями світової історії;

— виховати інтерес до історії рідної країни та почуття патріотизму, самовідданого служіння інтересам народу України.

Тип уроку: комбінований урок

Вид заняття: урок—лекція

Навчально-методичне забезпечення:

Програма для середньої загальноосвітньої школи. — К., 2001.

РеєнтО., Малій О Історія України. 9кл. — К., 2002

Турченко , Мороко. Історія України. 9 клас.- К.,2000

Коляда І. Історія України. 9 клас. — К., 2000

Коляда І., Криlach К., О. Дикаленко Дидактичні матеріали з історії України. 9 клас. — К., 1998

Коляда І., Грабовська В. Історія України. 9 клас. Зошит — конспект тем. — К., 1997.

ХІД УРОКУ.

I. ПЕРЕВІРКА ДОМАШНЬОГО ЗАВДАННЯ.

Фронтальне опитування за запитаннями:

1. Яким був адміністративно-територіальний устрій Нової Січі?

2. Які імператриця Катерина II висунула обґрунтування ліквідації Запорозької Січі?

3. Якими були причини ліквідації Січі?

4. У чому полягає історичне значення Січі?

Індивідуальне опитування біля дошки:

1. Заповнитити порівняльну таблицю: «Причини ліквідації гетьманства та Запорозької Січі»:

Причини ліквідації	Гетьманства	Запорозької Січі

2. На карті покажіть місце розташування Нової Січі, Задунайської Січі.

Групова робота.

Прокоментуйте судження: «Саме як «козацьку націю» ототожнювали себе українці, під такою назвою ми були відомі в Європі...»

II. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАТЬ.

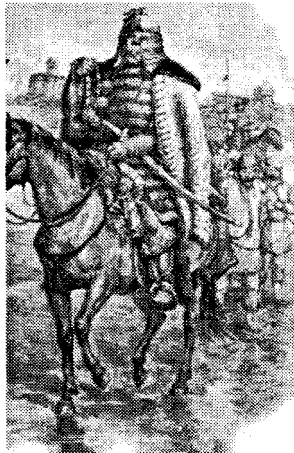
Вступна розповідь:

З курсу історії України 7 кл. ви пам'ятаєте, що татари у Криму з'явилися у середині XIII ст. внаслідок монгольської навали на землі Русі. З самого початку розселення на нових землях татари поводитися як жорстокі завойовники і загарбники, винищуючи місцеве населення і привласнюючи його майно як здобич. Ще у 1223 р. монгольський хан Субедей привів на кримської землі на короткотерміновий відпочинок численні орди переможців битви з русько-половецькою коаліцією, що відбулася того року на р. Калці і сумно прозвістила про майбутню загибель Київської Русі. Так, досить швидко щезають згадки про Тмутараканське князівство, яке обіймало північно-східну частину Криму і де корінне населення – русичі – справляло владу. Незабаром у 1239 р. саме під час спустошення північноруських земель - татари знову з'явилися у Тавриді і міцно посіли степові простори, водночас сплундрувавши міста (Судак, Кафу, Херсонес) на Кримському узбережжі. Зрештою, був утворений кримський улус Золотої орди зі столицею у м. Солхат (сучасний Старий Крим), де проживав монгольський намісник.

Витоки ж політичного відокремлення кримських татар від своєї материнської площини – Золотої Орди – лежать у політичних подіях XIV ст., коли мурза Мамай захопив східний Крим і зробив його особистим володінням. В цей час в Криму існувала ціла низка державних утворень: християнські генуезькі колонії в Кафі, Судаку і Чембало; володіння Трапезунда на Південному Березі Криму; князівство Феодоро

у південно-західній частині півострова в районі фортеці Мангуп; м.Херсонес, що підкорялося Візантійській імперії; мусульманський улус з центром у фортеці Чуфут-Кале, а також згаданий нами улус Золотої Орди з центром в м. Солхат.

Відбуваються й суттєві геополітичні зміни. Феодална роздробленість руйнує цілісність Золотої Орди, на уламках якої утворюється низка самостійних державних утворень (ханств). Під тиском турок-османів остаточно занепадає Візантійська імперія. Подібна ситуація була на руку молодому правителю кримських татар – Хаджі-Гірею, який прагнув установити особисту владу на півострові. 1443 р. Хаджі-Гірей пориває з Золотою Ордою, однак невдовзі, бажаючи заручитися у боротьбі з неприхильними до татарського домінування сусідами підтримкою з боку нового впливового союзника – Оттоманської

Кримчак веде ясир

Порти, врешті-решт, схилиється перед силою могутнього сусіда і визнає свою васальну залежність від Туреччини. Власне, союзницька угода 1454 р. між ханом та адміралом флоту османів й відкрила шлях для турецької агресії на землі України-Русі (а також Речі Посполитої). Вже 1475 р. турецький султан Мехмед II Завойовник направив до Криму свої війська, яким вдалося захопити Кафу та багато генуезьких фортець, зокрема, Судак, Кафу, Каламиту (Інкерман), Чембало (Балаклава). Останньою (1492 р.) впала фортеця князівства Феодоро - Мангуп. Всіх тих, хто зі зброєю в руках ставив спротив завойовникам, нападники безжалюдно винищували. Та Хаджі-Гірей не добився того, на що покладав надії. Завойовані турками міста-фортеці (власне, порти) відійшли до юрисдикції Оттоманської Порти. У Кафі постійно мешкав турецький бейлер-бей (паша-намісник) і знаходився численний турецький гарнізон. Зрозуміло, це всіляко стримувало прояви кримсько-татарської політичної самодіяльності – власний уклад державного побуту за таких умов не міг виробитися. Турецькі впливи відчутно позначилися навіть у внутрішньому домашньому побуті, релігії, літературі, мистецтві тощо. Тобто, Кримське ханство (з 1475 р. – у

васальній залежності від Оттоманської Порти) ніколи не жило вповні самостійним життям як виразом національного характеру домінуючої нації – за переписом середини XVII ст. кримські татари складали ледве 40% населення ханства!

Основним джерелом існування та збагачення панівних верств кримських татар і тих їх підлеглих, що цим займалися, стали постійні набіги на сусідні держави з метою захоплення ясиру, грабунків.

Небезпека цих набігів, як ви пам'ятаєте з курсу історії України 8 кл., була однією з причин появи запорозького козацтва. Історія взаємовідносин між козацтвом та кримськими татарами була суперечливою: від конфронтації до взаємовигідної торгівлі та сусідського мирного співжиття.

Як і доля українських земель, так і доля Кримського ханства багато у чому визначалась його сусідством з Російською імперією.

Ознайомимось з долею Кримського ханства у другій половині XVIII ст.

III. НАВЧАННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ.

План теми уроку.

1. Суспільно-політичний устрій Кримського ханства.

Пояснення.

У XVIII ст. до Кримського ханства, своєрідного державного утворення середньовіччя, входили степовий і гірський Крим (за винятком південно-східного узбережжя, що належало Туреччині), Східний Ногай (між річками Бердою та Дніпром) Едісан (Західний Ногай) між річками Бугом і Дністром, велика частина Бессарабії (Буджака) між Дністром та Дунаєм, Кубань.

Управляв державою хан із роду Гіреїв. Зазвичай, ханів призначала та усувала Висока Порта. Кримський хан вважався спадкоємцем самого Магомета. Він користувався правом верховного володіння кримською землею, хоча й був васалом султана Оттоманської Порти. Економічним підґрунтям ханського дому було особисте земельне володіння. Хан володів соляними озерами, а також необробленими землями. Прибутки його складалися як з доходів від експлуатації домена, так й від загально-

Татарська еліта

кримської торгівлі трофеями, що діставалися войовничим татарам під час їх регулярних нападів на сусідні, передусім українські землі. Як світський правитель, хан мав титул «Улуг хан» («падишах») та підписував документи, користуючись титулом «Великий хан Великої орди та Престолу Криму і Степів Кипчака».

Цікаво знати.

Ханська влада в Криму була своєрідним віддзеркаленням влади турецького султана, хоча умови залежності ханів від султанів ніколи не були зформовані у письмових трактатах і трималися усних домовленостей, передусім за звичаєм. Так, ознаками ханської влади були халат, почесна шабля і сургуч (султан) до чалми. Новопризначеного хана завжди супроводжував до Бахчисарая – столиці (з 1428 р.) Кримського ханства почесний конвой з турецьких військ, який поводився відносно місцевого населення більш ніж гвалтовно. Більш енергійні хани намагалися якомога послабити контроль над собою з боку Порти, проте це вдавалося їм досить рідко – навіть натяку на непослух інколи було досить, щоб над кримським очільником нависла загроза бути позбавленим престолу і заміненим іншим, більш слухняним кривним з родини вельми чисельних Гіреїв, що зазвичай знаходилися в Стамбулі на становищі заручників. Отже, кожний хан мусив робити особистий вибір між власними прагненнями й зовнішніми вимогами. Це проявлялося, зокрема, у дрібницях. Так, турецький султан йменував себе «Падишахом Дешти-Кипчака, Кафи, Криму й Дагестану», а з боку хана вимагалось, у відповідь на зовнішні почести й благовоління, проявляти рабську покору й безумовне виконання повелінь султана. У зверненні до верхівників оттоманської Порти хани називали себе «рабами престолу його величності», покорними слугами тощо. Під час хутьби (моління у п'ятницю) спочатку оголошувалася молитва за султана, а вже потім – за хана. Також влада хана послаблювалася бєями (карачаями) – нащадками славетних татарських воєначальників, що справляло помітний вплив на внутрішні справи ханства.

Виконавчим органом управління у ханстві був *Диван*, до складу якого входили міністри: *калга-султан*, *каймакан*, *муфтії*, *нуреддін*. Диван – державна рада. Рішення дивану було обов'язковим для всіх татар. Коли члени дивану хотіли заблокувати якусь ініціативу хана, вони просто не приходили на збори ради.

Після хана другим за значенням вважався його офіційно оголошений спадкоємець – *ка-*

лга-султан; адміністрацію складали *визир*, *суддя*, *казначей* та ін.

Наступним в ієрархічній драбині Кримського ханства був *нуреддін-султан* – голова в малих та місцевих судах, командир невеликих військових формувань, поліцейський наглядач Бахчисарая.

Великий бей – «очі й вуха хана» – командував особистою гвардією хана, стежив за загальним порядком у столиці, затверджував усі судові справи.

Своєрідну релігійно-адміністративну посаду обіймав *муфтії Криму*, який призначав і знімав суддів.

Орбек підтримував зовнішню безпеку ханства, контролював усі орди ханства, розташовані поза межами півострова.

Сєраскири – князі, що очолювали орди, які кочували поза Кримом (було три орди).

Упродовж усієї історії Кримського ханства точилася постійна боротьба за ханський престол. Останнім ханом був *Шагін-Гірей*, саме при ньому Кримське ханство стало незалежним, при ньому ж і занепало.

Постійні турецькі втручання у справи Кримського ханства деформували його державний

розвиток. Туреччині потрібен був покірний васал.

Завдання учням:

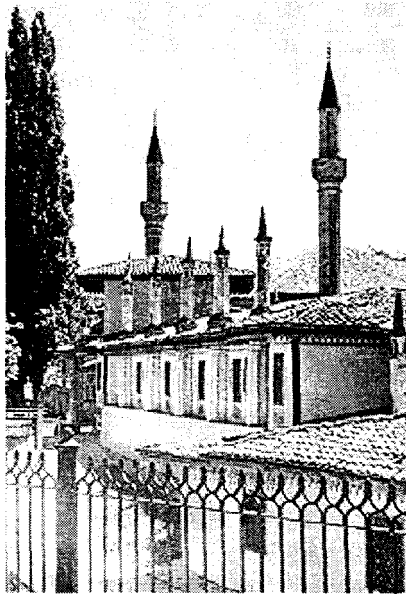
Визначте зміст основних понять, які ви щойно вивчили на уроці.

2. Економіка ханства.

Розповідь.

До входження Криму у склад Росії там не існувало кріпацтва. Проте селянин був повинен тиждень на місяць працювати на бєя, мурзу чи хана. Називалася така праця «толокою», тобто колективною допомогою. Була також десятина – повинність, що стосувалася всього населення. Однак християнське населення сплачувало удвічі більше – окрема десятина стягувалася з тих, хто не хотів переходити в іслам. Селяни (зрозуміло, за виключенням християн) безкоштовно користувались общинним пасовищем та лісом.

У Криму було поширене тваринництво, переважно конярство. Кримські татари також роз-

Ханський палац в Бахчисарай

водили кіз, верблюдів, волів, домашню птицю.

Місцеве населення вирощувало тютюн, займалися садівництвом, виноградарством (56 сортів винограду).

Мешканці Кримського півострова добували сіль, займалися ремісництвом: виготовленням шкіряних виробів, художнім оздобленням зброї тощо. Ремісники та промисловці утворювали окремі прошарок населення, який посідав місце між вищими колами суспільства та простолюдом.

Торгівля зосереджувалася у Кримських містах, торгували переважно іноземними товарами: тканиною, золотом і самоцвітами.

Важливою статтею доходів була работорівля, головний невільничий ринок розташовувався в місті Кафі, де водночас перебувало до 30 тис. рабів.

Із жителів Кримського півострова хан стягував данину за право не брати участі в набігах.

Завдання учням:

Складіть тезовий конспект.

Підготуйте відповідь на запитання: *Як кліматичні умови впливали на економічний розвиток Криму?*

3. Духовний світ кримсько-татарського народу.

Характеристика.

Побут і звичаї кримських татар значною мірою визначалися їхньою релігійною приналежністю. Так, татари сповідували іслам сунітського толку, що було визначальним чинником у формуванні духовної культури та релігійно-побутової обрядовості кримськотатарського народу. Духовним владикою всіх татар був Османський султан. В історичних описах відзначалося існування широкої мережі релігійних мусульманських шкіл у Криму.

Після татар у Криму найчисленнішими були вірмени. Потім греки — *румелі* (еллінофони) та *уруми* (тюркофони), італійці, євреї, зокрема кримчаки та караїми, цигани.

Кримські християни були об'єднані у замкнуту конфесійну спільність «міллет», яка мала власне самоуправління, суди та єдиний податковий збір. Релігійним головою греків Криму був митрополит кафійський та готфійський, який підпорядковувався безпосередньо константинопольському патріархатові. Існували два вірменських єпископства з місцеперебуванням духовництва в монастирі Сурб-Хач поблизу Старого Криму. Джерела повідомляють про наяв-

ність католицького єпископа в Кафі. Загальна кількість християнського населення, яке мешкало на території півострова наприкінці ХІІІ ст., сягала більш ніж 31 тис. осіб.

Духовне правління караїмів на чолі з *гахамом* (головним священиком) розташовувалося у Чуфут-Калє. Саме це місто було віддано караїмам, які почали з'являтися у Криму у VII ст., а в ХІІІ ст. були масово переселені із Закавказзя до Криму.

Духовний світ кримськотатарського народу у ХІІІ ст. позначений характерними рисами тієї епохи. Ще в 1500 р. при хані Менглі-Гіреї було створене вище духовне училище — *медресе*, де головними предметами були арабська мова та арабська філософія, до якої татари ставилися з особливою повагою.

Після приєднання Криму до Росії царський уряд визнав татарські школи — *мектебе* та *медресе* як навчальні заклади, де могли навчатися діти кримських татар (постанови 1783 р., законодавчі акти 1803 та 1830 рр.). Було створено чотири школи для підготовки канцеляристів із татар, чиновників повинне було готувати татарське відділення Сімферопольської гімназії, відкрите в 1827 р. Згодом виникли татарські відділення при повітових училищах. Проте такі заходи були малоефективними і не охоплювали всі верстви населення. Утім, це цілком відповідало намірам уряду, що прагнув, як зазначалося в програмі міністерства освіти, «*обрусення й слияния всех инородцев, живущих в пределах нашего отечества, с русским народом*».

Світська література була представлена переважно творами видатних татарських істориків: Раммаль-Ходжі, Могамет-Різи та ін. Досить популярною була витончена література, поезія. Історик Могамет-Різа наводить приклади поетичної творчості татарських ханів — батир-Гірея, Гази-Гірея та ін. Збереглися у записах фольклорні твори — народні пісні, казки.

У науці інтереси татарських учених зосереджувалися головним чином навколо юридично-богословських питань, навчання астрономії було пов'язане з астрологією.

Відомим татарським філософом ХІІІ ст. був Абдуль-Азіз-ефенді.

Кримські татари користувалися різними музичними інструментами: барабаном, бубном, зурною тощо.

Завдання учням:

Скласти тезовий конспект.

4. Приєднання Криму до Росії.

Характеристика.

Крим перебував у центрі Російської політики протягом століть. Процес його підпорядкування імперії відбувався протягом століття. І у цьому процесові можна виділити ключові події.

Російсько-турецькі війни XVIII—XIX ст. втягували у свою круговерть Крим. Росія боролася за узбережжя Чорного і Азовського морів. Після походів на Крим Мініха (1736), Лассі (1737, 1738), В. Долгорукого (1771) Крим фактично обезлюднів.

Отримання Росією за Кючук-Кайнарджійським мирним договором (із завершенням російсько-турецької війни 1768—1774 рр.) Керчі та Єнікале у Східному Криму було першим кроком на шляху включення Кримського півострова до складу Російської імперії та опорою реалізації наступних загальнодержавних проєктів. У 1778—1779 рр. під гаслами допомоги християнам Сходу російським урядом за підтримки місцевого духовництва було здійснено вихід християнського населення з Криму.

8 квітня 1783 р. території Кримського ханства за наказом Катерини II увійшли до складу Російської імперії, а за наказом від 28 червня 1783 р. всі кримські мешканці незалежно від національності та віросповідання були прийняті у російське підданство. До 10 червня 1784 р. (час заснування Таврійської області) Криму було надане власне управління.

У 1792 р. Туреччина згідно з Ясським мирним договором 1791 р. офіційно визнала цей факт. Отже, останні перепони на шляху до повноцінного включення Криму до складу Російської імперії були подолані. Кримська феодальна верхівка принесла присягу на вірність Катерині II. Своєю чергою, імператриця розповсюдила дію «Жалувальної грамоти дворянству» на всю татарську знать — беї та мурзи отримали всі права російських дворян.

Водночас до Криму прибувають перші колоністи, запрошені царським урядом із різних країн Європи. У першій половині XIX ст. в Криму було поселено понад 30 тис. колоністів.

Завдання учням:

Скласти хронологію подій.

IV. ЗАКРІПЛЕННЯ ТА ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО.

Колективна робота.

Бліц-опитування:

На чолі Кримського ханства був _____.

Диван — це _____.

Калга — султан це — _____.

Великий бей _____.

Муфтій — _____.

Шагін — Гірей _____.

Татари сповідували _____.

Найбільшим торговельним ринком було місто _____.

Праця селянина на бея називалась _____.

Повиність, що стосувалась всього населення — _____.

Медресе _____.

Мектебе _____.

Росія приєднала Крим у _____.

V. ПІДВЕДЕННЯ ПІДСУМКІВ УРОКУ.

Узагальнююча розповідь.

Приєднання Криму до складу Російської імперії поклато край спустошливим нападам кримських татар на українські землі, сприяло освоєнню Півдня України, його колонізації представниками різних народів, політику сприяння щодо цього проводила Росія. Разом з тим, певною мірою татарський народ втратив елементи своєї національної державності, що забезпечували йому можливість самобутнього розвитку.

VI. ПОДАЧА ДОМАШНЬОГО ЗАВДАННЯ.

Опрацюйте текст параграфу.

Складіть порівняльну таблицю: «Включення до складу Росії Правобережної України та Криму» за схемою:

наслідки	Включення Правобережної України до складу Росії	Включення Криму до складу Росії
позитивні		
негативні		

